

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 44, Αρ. 1 (2018)

Περί της Πρεσβυτικής Πολιτείας (Μια άποψη από την ελληνική αρχαιότητα)

Αντώνης Μακροδημήτρης

doi: [10.12681/hpsa.15924](https://doi.org/10.12681/hpsa.15924)

Copyright © 2018, Αντώνης Μακροδημήτρης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Μακροδημήτρης Α. (2018). Περί της Πρεσβυτικής Πολιτείας (Μια άποψη από την ελληνική αρχαιότητα). *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 44(1), 123–136. <https://doi.org/10.12681/hpsa.15924>

Περί της Πρεσβυτικής Πολιτείας (Μια άποψη από την ελληνική αρχαιότητα)

Αντώνης Μακροδημήτρης, Καθηγητής Πανεπιστημίου Αθηνών

«Ουκούν ότι μεν πρεσβυτέρους τους άρχοντας δει είναι»
(Πλάτων, *Πολιτεία*, 412 c 2)

1. ΤΟ ΣΚΗΝΙΚΟ

Βρισκόμαστε στη Χαιρώνεια της Βοιωτίας κατά τον 2ο αιώνα μ.Χ. σε μια πνευματική κυψέλη, όπου ο Πλούταρχος με φίλους και «μαθητές» του συνέρχονται τακτικά και ενασχολούνται πνευματικά με διάφορα δημόσια προβλήματα, κατά το πρότυπο των «κλασικών» σχολών, της *Ακαδημίας* του Πλάτωνος και του *Λυκείου* του Αριστοτέλη (αλλά και του *Κήπου* του Επικούρου ή της *Στοάς* του Ζήνωνος).

Ο Πλούταρχος, κεντρική μορφή αυτών των συναθροίσεων, έχει επίγνωση του γεγονότος ότι ζει στο κατώφλι μιας νέας εποχής (Ρωμαϊκή αυτοκρατορία, πρωτοχριστιανισμός), μένει ωστόσο ο ίδιος προσηλωμένος στο πνεύμα και την πολιτιστική κληρονομιά της αρχαίας Ελλάδος. Θεωρεί, προφανώς, ότι πρόκειται για υψηλής αξίας πνευματική παρακαταθήκη, που οφείλει να διατηρηθεί και να διαιωνισθεί. Παρέμεινε ως το πέρας του βίου του ο ίδιος οπαδός και καλλιεργητής της αρχαιοελληνικής φιλοσοφικής παράδοσης, ιδίως της πλατωνικής εκδοχής της, αλλά και του θρησκευτικού πνεύματος της προ-χριστιανικής περιόδου (διετέλεσε, μάλιστα, επί μακρόν ιερέυς στον ναό του Απόλλωνος στους Δελφούς). Η φήμη του ήταν ξακουστή πέρα από τον άμεσο περίγυρο της γενέτειράς του πόλης, έφτανε ακόμα και ως τη Ρώμη, ενώ διάφοροι διανοητές κι επίδοξοι φιλόσοφοι συνέρρεαν για να διδαχθούν από αυτόν ή να λάβουν τη γνώμη του για ζητήματα που τους ενδιέφεραν.

Ένας από αυτούς, κάποιος επιφανής Αθηναίος, φαίνεται πως απευθύνθηκε εγγράφως στον Πλούταρχο ζητώντας τη γνώμη του επί του θέματος της παρούσας ανάλυσης, η οποία στηρίζεται σε σχετικό υπόμνημα ή γνωμάτευση με τίτλο «*Ει Πρεβυτέρω Πολιτευτέον*», που συνέταξε ο Πλούταρχος και περιλαμβάνεται στον «κανόνα» των *Ηθικών (Moralia)* του πραγματειών (783-797). Πρόκειται για ζήτημα που όχι μόνο απασχολούσε τότε, όσο και έκτοτε, την κοινή γνώμη, αλλά χωρούσαν επ' αυτού δισταύουσες απόψεις και αποκλίνουσες ερμηνείες, άλλοτε προς τη μια κατεύθυνση (ανανέωση) και άλλοτε προς την άλλη (σταθερότητα, εμπειρία). Πολλώ δε μάλλον που στην αρχαιοελληνική πολιτική πρακτική δεν υπήρχε κάποιο συγκεκριμένο ηλικιακό όριο για την ανάληψη ή/και τη διατήρηση δημοσίων αξιωμάτων. Ως εκ τούτου, η «ισοβιότητα» δεν αποκλειόταν όχι μόνο για τα δικαστικά ή τα ιερατικά, αλλ' ούτε και για διοικητικά ή κυβερνητικά και πολιτικά αξιώματα και αρχές.¹

Παρά ταύτα, πρέπει να σημειωνόταν και κάποια αντίρρηση και διαφωνία στην κοινωνία, ιδίως μεταξύ των νεότερων και πιο φιλόδοξων κοινωνικών στρωμάτων, στο μέτρο που διαπίστωναν ότι κάποιες (ίσως ενίοτε πολλές) δημόσιες θέσεις και αξιώματα είχαν καταληφθεί από υπερήλικες συμπολίτες τους, που δεν τα εγκατέλειπαν αλλά αξίωναν να τα κατέχουν διά βίου, εμποδίζοντας ωστόσο έτσι την πρόσβαση άλλων σε αυτά. Κάτι τέτοιο μπορεί να αφορούσε και τον ίδιο τον Πλούταρχο, ο οποίος εννοούσε να ασκεί τα ιερατικά του καθήκοντα στον ναό του Απόλλωνος στους Δελφούς έως το πέρας του βίου του. Με αφορμή, λοιπόν, το υπόμνημα-γνωμοδότηση προς τον Αθηναίο φίλο του, ο εκ Χαιρωνείας φιλόσοφος βρίσκει την ευκαιρία να εκθέσει τις απόψεις του για το ζήτημα αυτό, που απασχολούσε τόσο τον ίδιο, όσο και αρκετούς άλλους τότε, αλλά και έκτοτε.

2. ΝΑ ΚΑΤΕΧΟΥΝ ΟΙ ΠΡΕΣΒΥΤΕΣ ΑΞΙΩΜΑΤΑ Ή ΝΑ ΕΞΑΙΡΟΥΝΤΑΙ ΑΠΟ ΑΥΤΑ;

Εγκαινιάζοντας ο Πλούταρχος την ανάλυσή του επί του θέματος, προβαίνει, καταρχάς, σε μια διευκρινιστική διάκριση: επισημαίνει ότι το ερώτημα θα πρέπει να απαντηθεί αρνητικά ως προς εκείνους που όψιμα και καθυστερημένα, σε γεροντική ηλικία, επιδιώκουν την ανάληψη κάποιου δημοσίου αξιώματος, χωρίς προηγουμένως να έχουν δοκιμαστεί σε αυτό και να διαθέτουν την ανάλογη πείρα· αντιθέτως, θα πρέπει να απαντηθεί θετικά ως προς εκείνους που ήδη κατέχουν κάποιο δημόσιο αξίωμα από νεότερη ηλικία, ασκούν κατά τρόπο ικανοποιητικό τα σχετικά καθήκοντα και διατίθενται να εξακολουθήσουν να πράττουν αυτό και στο μέλλον - καθ' όσον διάστημα, εν πάση περιπτώσει, το επιτρέπουν οι φυσικές και πνευματικές δυνάμεις και αντοχές τους. Υπενθυμίζει, μάλιστα, στον συνομιλητή και αποδέκτη της επιστολής του, εν

¹ Ο θεσμός της βασιλείας ήταν και εξακολουθεί να είναι, όπου αυτός υφίσταται, το κατεξοχήν παράδειγμα ισόβιου αξιώματος, το οποίο ο κάτοχός του συνήθως δεν εγκαταλείπει παρά μόνο με τη φυσική έκλειψή του. Εξάλλου, ακόμα και σήμερα οι δικαστές του Ανωτάτου Δικαστηρίου (Supreme Court) στις ΗΠΑ υπηρετούν σε αυτό ισόβιως, όπως και τα μέλη της Βουλής των Λόρδων στο Ηνωμένο Βασίλειο. Το ίδιο συνέβαινε με τους 5 Εφόρους και τα μέλη της Γερουσίας στην αρχαία Σπάρτη. Συναφώς, ο Πλάτων είχε θέσει στην *Πολιτεία* του (διά χειλέων Σωκράτους) ως γενική αρχή τον κανόνα ότι ουδείς θα μετείχε στην κατηγορία (ή ηγετίδα τάξη) των φιλοσόφων - κυβερνητών, αν δεν είχε συμπληρώσει το 50ο έτος της ηλικίας του, έχοντας προηγουμένως ασκηθεί συστηματικά και επί μακρόν στην επιστήμη και τη φιλοσοφία: «Πεντεκαίδεκα έτη, ἦν δ' ἐγώ. Γενομένων δε πενηκοντοῦτων τους διασωθέντας και αριστεύσαντας πάντα πάντη εν έργοις τε και επιστήμαις προς τέλος ήδη ακτέον [...]» (540 a).

είδει εισαγωγικής παρατήρησης επί του θέματος, έναν γνωστό και στους δύο στίχο του μεγάλου ποιητή των Θηβών, του Πινδάρου, ότι «η εγκατάλειψη του αγώνα, καθ' όσον αυτός διεξάγεται, αμαυρώνει τη φήμη εκείνου που το κάνει αυτό» («τιθεμένων αγώνων πρόφασις/ αρετάν εσ αιπύν έβαλε σκότον»).

Ισχυρίζεται, λοιπόν, ευθύς εξαρχής ότι ο ενάρετος και συνειδητός πολίτης, που είναι αφοσιωμένος στη δημόσια υπηρεσία, δεν εγκαταλείπει τον πολιτικό αγώνα ή το σχετικό δημόσιο αξίωμα, που ήδη κατέχει, με πρόσχημα το γήρας και (κρυφή) επιδίωξη την τρυφηλότητα της ιδιότευσης και της διαβίωσης εν οίκω, πλέον, και όχι εν τω δήμω.² Οφείλει να συνεχίσει να προσφέρει από τη θέση ή το αξίωμα, στο οποίο βρίσκεται, γιατί αυτό συνιστά την πεμπουσία του ευπρεπώς και καλώς ζην. Διαφορετικά, εγκαταλείποντας κανείς το δημόσιο αξίωμα, το οποίο έχει υπηρετήσει επαξίως, μοιάζει με εκείνον που απομακρύνεται από έναν καλό και δοκιμασμένο φίλο, με τον οποίο έχει συνοδοιπορήσει επί μακρόν επιτελώντας σπουδαία έργα, για να βρεθεί σε κάποιο άγνωστο και αβέβαιο περιβάλλον με το οποίο θα δυσκολευτεί να εξοικειωθεί και να συμπράξει.

Πολλώ δε μάλλον, θα προσθέσει, που το δημόσιο αξίωμα σε μια δημοκρατική και νόμιμη πολιτεία δεν μοιάζει με «κενοτάφιο», όπως συμβαίνει στα αυταρχικά ή δεσποτικά καθεστώτα, αλλά αποτελεί φορέα προσφοράς και υπηρεσίας ανθρώπου που έχει μάθει πάντοτε να ενδιαφέρεται και να μεριμνά για το κοινό καλό και το δημόσιο συμφέρον («το κοινωνικόν και πολιτικόν», 783 F).

2.1.: Η ηλικία δεν είναι επαρκής λόγος για αποχώρηση

Οι πρεσβύτεροι πολίτες και πολιτικοί δεν θα πρέπει να απομακρύνονται από το δημόσιο αξίωμα και την εκτέλεση των καθηκόντων που συνδέονται με αυτό, εξαιτίας της ηλικίας τους και μόνο. Τούτο δεν θα ήταν ωφέλιμο ούτε για τους ίδιους, ούτε για το ευρύτερο δημόσιο συμφέρον. Αντιθέτως, οι δημόσιοι λειτουργοί, άρα και κατεξοχήν οι πολιτικοί (ηγέτες ή λοιποί), είναι πολυτιμότεροι για την πολιτική κοινωνία σε μεγαλύτερη παρά σε μικρότερη ηλικία· όταν έχουν ωριμάσει και συσσωρεύσει εμπειρία, παρά όταν είναι λιγότερο εξοικειωμένοι με τις απαιτήσεις, τις προκλήσεις και τα «μυστικά» του αξιώματος και των καθηκόντων που αναλαμβάνουν να εκτελέσουν.

Για την τεκμηρίωση της επιχειρηματολογίας αυτής, ο Πλούταρχος θα προσκομίσει ορισμένα ενδιαφέροντα παραδείγματα από την ιστορική εμπειρία της εποχής του. Ο Περικλής, θα παρατηρήσει, που διετέλεσε επί τριακονταετία περίπου ηγέτης της Αθηναϊκής δημοκρατίας κατά την περίοδο της ακμής της («χρυσούς αιών»), άσκησε τη μεγαλύτερη επιρροή του στην πολιτική ζωή της πατρίδας του κατά την ώριμη μάλλον ηλικία του, παρά κατά την περίοδο της νεότητάς του – «η δε Περικλέους πολιτεία το μέγιστον εν γήρα κράτος έσχεν» (784 E). Ενώ ο Αγησίλαος, περίφημος βασιλεύς της Σπάρτης, που ήταν το φόβητρο των αντιπάλων της πα-

² Δεν υπάρχει μεγαλύτερη κατασχώνη, σημειώνει σχετικά ο Πλούταρχος, από την απραξία, τη δειλία και τη μαλθακότητα, που συνοδεύει την απομάκρυνση από τη δημόσια ζωή και την καταβύθιση σε ιδιωτικές ή οικιακές ασχολίες. Γίνεται, τότε, ο πολίτης/πολιτικός κάπως σαν τον κηφήνα, που τρέφεται χωρίς να προσφέρει κάτι στα κοινά (783 F).

τρίδας του, όταν πέθανε σε προχωρημένη ηλικία άνω των 80 ετών, θρηνήθηκε από φίλους και συμπολίτες του περισσότερο από ό,τι θα συνέβαινε για άλλους νεότερους αλλ' όχι αξιότερους από εκείνον.

Όσον αφορά στον Οκταβιανό Αύγουστο, εξάλλου, τον θεμελιωτή της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, ο Πλούταρχος παρατηρεί ότι εκείνος κυβέρνησε καλύτερα, πιο συνετά και ποιοτικά στη διάρκεια της μακράς του θητείας περί τα τέλη του βίου του απ' ό,τι όταν ανέλαβε την εξουσία. Όταν, μάλιστα, κάποιοι διαμαρτυρήθηκαν για ορισμένα μέτρα που ελάμβανε τότε, γιατί τους φαίνονταν αυστηρά, «ακούστε [είπε εκείνος] εσείς οι νεότεροι κάποιον γέροντα που, όταν ήταν νέος, ακόμα και οι γέροντες τον άκουγαν προσεκτικά».

Οι πρεσβύτεροι πολίτες και πολιτικοί μπορεί να αποδειχθεί ότι είναι πράγματι χρήσιμοι και επωφελείς για την πολιτεία («ο παλαιός χρηστότερός εστιν», κατά τη σχετική ευαγγελική ρήση, *Κατά Λουκάν*, Ε 39), αρκεί να έχουν σωφροσύνη, σύνεση και δύναμη αναλυτικής σκέψης. Σε επόμενο κεφάλαιο του υπομνήματός του, ο Πλούταρχος θα αναφερθεί σε έναν στίχο από την *Ιλιάδα* του Ομήρου (Β 372), όπου ο Αγαμέμνων, έχοντας ακούσει σχετική γνωμάτευση του Νέστορος, θα αναφωνήσει αυθόρμητα: «μακάρι ο στρατός μας να είχε δέκα συμβούλους με τη δική σου σκέψη» («τοιούτοι δέκα μοι συμφράδμονες είεν Αχαιών», 789 Ε). Δεδομένου ότι κανένας δεν εγέρθηκε να διαφωνήσει, δείχνει ότι ήδη επί της εποχής εκείνης, στην οποία αναφέρονται τα ομηρικά έπη, οι άνθρωποι εκτιμούσαν και αναγνώριζαν ακόμα και στις πολεμικές επιχειρήσεις όχι μόνο τη δύναμη του λόγου και της πειθούς, την οποία διέθεταν τόσο ο Αχιλλέας όσο και ο Οδυσσεύς, αλλά και τη δυνατότητα της αναλυτικής και ψυχραιμης σκέψης, της ισορροπημένης κρίσης. Μια εύλογη και συνετή σκέψη μπορεί να έχει μεγαλύτερη βαρύτητα από τη δύναμη των χειρών ή των όπλων -«σοφόν γαρ έν βούλευμα τας πολλές χέρας νικά» (790 Α).

Συμπεραίνεται, λοιπόν, ότι στο μέτρο που αυτή η δυνατότητα ή ο σπάνιος πόρος για την πολιτική κοινότητα απαντά στους πρεσβύτερους εκ των πολιτών ή/και πολιτικών της, αυτοί είναι το ίδιο πολύτιμοι για το σύνολο όσο και οι νεότεροι (αν όχι και ακόμη περισσότερο).

2.2.: Φυσική ή πνευματική ισχύς;

Ούτε είναι ορθό, θα προσθέσει στη συνέχεια ο Πλούταρχος, αυτό που νομίζουν πολλοί· ότι, δηλαδή, οι ηλικιωμένοι είναι πιο επιρρεπείς στις ασθένειες και τη σωματική αδυναμία από ό,τι οι νεότεροι, που υποτίθεται ότι είναι πάντοτε υγιέστεροι και δυνατότεροι. Ο «κανόνας» ότι οι νέοι είναι πάντοτε εύρωστοι και υγιείς και οι μεγαλύτεροι άρρωστοι και ασθενικοί, δεν έχει γενική ούτε απόλυτη ισχύ, αλλά γνωρίζει εξαιρέσεις. Υπάρχουν πολλοί νέοι σε ηλικία πολίτες ή/και πολιτικοί με ευάλωτες και ασθενικές κράσεις, ενώ πολλοί ώριμοι ή προβεβηκότες τη ηλικία είναι ακμαίοι και ιδιαίτερα παραγωγικοί στο έργο και την εν γένει δημόσια παρουσία, δράση και επιρροή τους.

Δεν είναι ορθό, συνεπώς, να συνδέεται κατά τρόπο γενικό και απόλυτο η υγεία με τη νεότητα και η ηλικία με την ασθένεια, αλλά χρειάζεται να μπορούμε να διακρίνουμε την ψυχική και φυσική ρώμη και αντοχή εκεί όπου βρίσκεται, είτε σε νεότερους είτε σε μεγαλύτερους σε ηλικία πολίτες και πολιτικούς. Ωστε όχι τους νεότερους ή τους μεγαλύτερους, γενικά, να απο-

τρέπουμε ή να προτρέπουμε να συμμετέχουν στην πολιτική ζωή και να αναλαμβάνουν δημόσια αξιώματα, αλλά να ενθαρρύνουμε μόνο εκείνους που διαθέτουν την ανάλογη ικανότητα και αξία· αντιθέτως, να αποθαρρύνουμε και να εμποδίζουμε εκείνους που δεν είναι κατάλληλοι, ούτε έχουν την ανάλογη ικανότητα και αξία, είτε είναι πρεσβύτεροι είτε είναι νεότεροι: «τους αδυνάτους αποτρέπεις, μηδέ τους νέους παρακαλείς αλλά τους δυναμένους», 791 E). Το αποφασιστικό κριτήριο (πρέπει να) είναι όχι αυτό της ηλικίας, αλλά της δυνατότητας και της αξίας - «αξιοκρατία».

Ιδιαίτερη, μάλιστα, σημασία έχει το γεγονός ότι, μολονότι οι νεότεροι μπορεί να υπερέχουν ως προς το στοιχείο της φυσικής ρώμης, οι πρεσβύτεροι συχνότερα υπερτερούν ως προς την προνοητικότητα, τη σύνεση και την ψυχραιμία στην αντιμετώπιση των κρίσιμων για την κοινωνία προβλημάτων. «Ηγεμονικόν δε το γήρας», θα παρατηρήσει επιγραμματικά (789 E). Για τούτο και οι πολιτείες, όταν αντιμετωπίζουν προβλήματα ή βρίσκονται σε δυσμενείς περιστάσεις, αναζητούν τη γνώμη και προσβλέπουν στη συνδρομή έμπειρων και δοκιμασμένων ηγετών -«όθεν αι πόλεις, όταν παίσωσιν ή φοβηθώσι, πρεσβυτέρων ποθούνσιν αρχήν ανθρώπων» (788 C).

Δεν εκπλήσσει, λοιπόν, που στην αρχαία Σπάρτη, σύμφωνα με τη νομοθεσία του Λυκούργου, το ανώτατο όργανο της πολιτείας ήταν η Γερουσία, που απαρτιζόταν από 28 ισόβια μέλη, ενώ στις συνεδριάσεις της συμμετείχαν οι δύο βασιλείς και οι πέντε έφοροι. Τα μέλη της Γερουσίας εκλέγονταν από την Απέλλα, ήτοι τη γενική συνέλευση των πολιτών, μεταξύ των κορυφαίων και πιο αξίων πολιτών που είχαν συμπληρώσει το 60^ο έτος της ηλικίας τους. Τον θεσμό αυτό υιοθέτησαν, εν πολλοίς, και προσάρμοσαν στο δικό τους πολίτευμα οι Ρωμαίοι με τη σύσταση της Συγκλήτου (Senatus), αλλά και πολλά σύγχρονα συντάγματα, όπως αυτό των ΗΠΑ, αλλά και άλλων, ευρωπαϊκών και μη, χωρών.

2.3.: Η του φρονείν έξις

Συνάγεται, λοιπόν, ότι οι νεότεροι μπορεί να είναι, συνήθως, προσφορότεροι για τις καθαρά στρατιωτικές ή πολεμικές επιχειρήσεις και δραστηριότητες («τα φοβερά του πολέμου τα έργα», όπως θα έλεγε ο Όμηρος - «πολέμοιό τε μέρμερα έργα», *Ιλ. Θ* 453), που απαιτούν μεγαλύτερη σωματική ρώμη· αντιθέτως, οι πρεσβύτεροι πολίτες και πολιτικοί είναι προτιμότεροι για τις πολιτικές εκείνες υποθέσεις, που απαιτούν συστηματικότερη ανάλυση και στοχασμό, προνοητικότητα, στάθμιση και σύνθεση αξιών. Από τους πολιτικούς ηγήτορες και τους υπεύθυνους για τη λήψη κρίσιμων αποφάσεων δεν αναμένουμε δύναμη του σώματος, αλλά του πνεύματος, σύνεση, περίσκεψη και σωφροσύνη· όχι γυμναστικές επιδείξεις - «ου ποδών έργα και χειρών απαιτούμεν, αλλά βουλής και προνοίας και λόγου» (789 D).

Η σχετική σωματική βραδύτητα ή προσοχή εκείνου που κατευθύνεται προς το βήμα της Βουλής για να μιλήσει, δεν προκαλεί την έκπληξη του κοινού ούτε ζημία για την πολιτεία, όσο η αφροσύνη εκείνων που με βήματα πηδηχτά κατά τρόπο ανάλαφρο και επιπόλαιο επιχειρούν να ποδηγετήσουν το σκάφος της πολιτείας μέσα σε ταραγμένη θάλασσα και κλυδωνίζονται μαζί του δίχως έρμα και σταθερό προσανατολισμό. Τότε ακριβώς είναι που χρειάζεται σύνεση, πραότητα και ζυγισμένη κρίση, σημειώνει σχετικά ο Πλούταρχος -«αλλά πράως τε χρήσθαι και

μετρίως τοις εντυγχάνουσιν» (788 C). Η πολιτεία έχει ανάγκη, ιδίως τότε, τον έμπειρο και δοκιμασμένο κυβερνήτη και όχι τον επιπόλαιο δημαγωγό που μιλά δυνατά, ζητά συνεχώς τον λόγο και αντιδικεί με τους αντιπάλους του διαρκώς και δίχως μέτρο («δημαγωγούς βοάν μέγα και λέγειν απνευστί», 788 D)· κάποιον που φωνάζει δυνατά και δίχως σταματημό, επιχειρώντας να πείσει το ακροατήριο με την ένταση των λόγων και όχι με την ορθότητα και την ακρίβεια των επιχειρημάτων.

Ως σχετικό παράδειγμα αναφέρει ο Πλούταρχος ένα περιστατικό από την Αθηναϊκή πολιτική σκηνή, κατά τη διάρκεια του συμμαχικού πολέμου το 358 π.Χ. Όταν ο νεαρός και παράτολμος στρατηγός Χάρης πρότεινε μια ριψοκίνδυνη πολεμική επιχείρηση (ναυμαχία στα ανοιχτά της Σάμου με σφοδρή θαλασσοταραχή) και οι υποστηρικτές του κραύγαζαν πως έτσι όφειλε να είναι ο «ηγέτης», ο σωφρονέστερος στρατηγός Τιμόθεος αντέκρουσε λέγοντας: «Όχι, μα τον θεό, έτσι δεν πρέπει να φέρεται ο ηγέτης, αλλά ο ιπποκόμος του ηγέτη· αντίθετα, ο ηγέτης δεν πρέπει να παρασύρεται, ούτε να παρασύρει άλλους με το πάθος και την ορμή του, αλλά να κρίνει και να σταθμίζει συνετά». Να μπορεί να κοιτάζει, όπως αναφέρει χαρακτηριστικά, «μπροστά και πίσω, τα επερχόμενα και τα παρελθόντα, χωρίς ν' αφήνει τίποτα να ταραξεί τις σκέψεις και τους συλλογισμούς του σχετικά με το συμφέρον της πολιτείας» -«τον δε στρατηγόν άμα πρόσω και οπίσω των πραγμάτων ορώντα και μηδενί πάθει τους περί των συμφερόντων λογισμούς επιταραττόμενον» (788 E).

Ο ηγέτης στην πολιτική ζωή θα πρέπει να μπορεί να τίθεται υπεράνω των παθών του και όχι να υποτάσσεται σε αυτά, σαν δούλος ή υπηρέτης στο αφεντικό του -είτε πρόκειται για φιλοδοξία και σπουδαρχία, ζηλοτυπία, φθόνο, μίσος για τους αντιπάλους και διχόνοια, επιδεικτικότητα και δολοθηρία, είτε για ό,τι άλλο συναφές, αλλ' επιζήμιο για την πολιτεία πάθος. Είναι πιθανότερο, επισημαίνει συναφώς ο Πλούταρχος, ότι τέτοιου είδους επιβλαβή για το σύνολο πάθη της ψυχής μάλλον τείνουν με την ηλικία να κατασιγάζονται και να ψύχονται, ενώ απαντούν συχνότερα σε νεότερους πολιτικούς, που δεν έχουν ακόμα καταδείξει στο έπακρον τις δυνατότητές τους. Ακόμα και το μίσος και ο φθόνος προς τους αντιπάλους, που αποτελεί πολύ βλαβερό σύμπτωμα πολιτικής παθολογίας, μετριάζεται και εξολοθρεύεται με την ηλικία («ήκιστα διερείδεται προς το γήρας», 787 C)· αντιθέτως, είναι πολύ πιο έκδηλο στους νεότερους, που μοιάζουν συχνά με «σκύλους που γαυγίζουν εκείνους που δεν γνωρίζουν», όπως σημειώνει αναφερόμενος σε σχετική έκφραση του Ηρακλείτου.³ Τούτο διότι οι νεότεροι πολιτικοί μπορεί να έχουν αρκετή φιλοδοξία και ορμή ώστε να διακριθούν, αλλ' όχι όμως ανάλογη σύνεση και περίσκεψη για να συγκρατηθούν, ώστε να μην ζημιωθεί η πολιτεία («[...] διψώντων δόξης και δυνάμεως, νουν δε πολιτικόν ουκ εχόντων», 790 D).

2.4.: Εκείνο της ψυχής το γάνωμα και φέγγος

Αν κάποιος, λοιπόν, έχει υπερβεί και «ιαθεί» από αυτή την πολιτική νόσο, ασπάζεται πλέον το ήπιο πολιτικό κλίμα και χαίρει του σεβασμού και της εκτίμησης φίλων και αντιπάλων, έχοντας αποκτήσει εκείνο το σπάνιο «της ψυχής το γάνωμα και φέγγος» (792 A), που του επιτρέπει να βλέπει τα πράγματα καθαρά και δίχως πάθος, είναι ορθό να αποσύρεται από την πολιτική σκη-

³ «Κύνες γαρ καταβαῦζουσιν ὧν αν μη γινώσκωσι», απ. 97.

νή αφήνοντας το πεδίο ανοικτό για τους φανατικούς και «παθιασμένους»; Δεν θα μοιάζει τότε με τον κυβερνήτη (πλοίου) που ενώ κατηύθυνε το σκάφος με ασφάλεια μέσα στην τρικυμία («προς εναντίον κύμα και πνεύμα πλεύσαντος επισφαλώς», 787 E), μόλις επικρατήσει νηνεμία σπεύδει να το φέρει στο λιμάνι και να αγκυροβολήσει; Εγκαταλείπονται, όμως, έτσι και αφήνονται ανεκμετάλλετες ικανότητες και αρετές που έχουν δοκιμαστεί και καρποφορήσει σε αντίξοες και απαιτητικές συνθήκες· άρα, θα είναι πιο παραγωγικές και δημιουργικές σε πιο ήρεμες και ειρηνικές.

Οι πιο κρίσιμες πολιτικές αρετές, θα υπογραμμίσει ο Πλούταρχος, *more platonico*, δεν είναι παρά η τριάς της σύνεσης, της φρόνησης και της δικαιοσύνης, σε συνδυασμό με τη στοχαστική εμπειρία της δράσης και την ικανότητα της πειθούς -«ευβουλία και φρόνησις και δικαιοσύνη, προς τούτοις δε εμπειρία στοχαστική καιρών και λόγων, πειθούς δημιουργός δύναμις ούσα» (792 D). Είναι προφανές ότι το κρίσιμο αυτό πλέγμα πολιτικών ικανοτήτων, που χαρακτηρίζουν τις σπουδαίες πολιτικές προσωπικότητες, δύσκολα αποκτάται· προϋποθέτει άσκηση, διάθεση, πνευματική ετοιμότητα και αγαθή συγκυρία. Αλλ' όταν αποκτηθεί, μετά κόπων και βασάνων, δεν θα πρέπει να παραμεληθεί ή να αγνοηθεί. Το κοινωνικό σύνολο και η πολιτεία μόνο να επωφεληθεί μπορεί από τέκνα της που διαθέτουν σε υψηλό βαθμό τις παραπάνω αρετές και το έχουν αποδείξει αυτό εμπράκτως στο παρελθόν.

2.5.: Παιδείας ένεκα των νέων και διδασκαλίας

Η πολιτική τέχνη και αρετή δεν εκμανθάνεται σωστά και σε βάθος με τη θεωρητική μόνο μελέτη και εντρύφηση σε αυτήν σε σχολές και σπουδαστήρια, ακόμη κι αν αυτά είναι του Πλάτωνος ή του Αριστοτέλη, θα σημειώσει ο Πλούταρχος («πλοίων μεν άρχοντας ου ποιεί γράμματα κυβερνητικά... δύναιτ' αν ορθώς νέος αναγνούς βίβλον ή σχολήν περί πολιτείας [...]», 790 E). Εξίσου πολύτιμη και αναγκαία είναι η πρακτική και εμπειρική εξοικείωση και άσκηση ενός νέου πολιτικού στο πλάι και υπό την καθοδήγηση ενός παλαιότερου και δοκιμασμένου -«μαθηταί [...] θεαταί πολιτευομένου γέροντος» (790 D). Όπως δεν μπορεί κανείς να καταστεί άξιος κυβερνήτης πλοίου, αν δεν ταξιδέψει και δεν ασκηθεί υπό την επιτήρηση εμπειρότερου και παλαιότερου ναυτικού, παρακολουθώντας τη δράση και τη στάση του σε αντίξοες συνθήκες («πολλάκις γενομένους εν πρύμνη θεατάς των προς κύμα και πνεύμα και νύκτα χειμέριον αγώνων», 790 D), έτσι και στην πολιτική τέχνη (και «επιστήμη») δεν αρκεί η εξ αποστάσεως θεωρητική ενατένιση. Αλλ' απαιτείται και η άμεση πρακτική ενασχόληση και εμπειρία αντιμετώπισης δυσχερών προβλημάτων και σύνθετων καταστάσεων, όπου διακυβεύονται ευρύτερα συμφέροντα της πολιτείας. Γιατί στις δυσκολίες δοκιμάζεται το σθένος και η φρόνηση του ανθρώπου -«παρά τα δεινά γίνεσθαι φρονιμώτερος» (792 C).

Σπανίως μπορεί κανείς να διακριθεί και να επιτύχει σπουδαίο έργο στον πολιτικό στίβο, δίχως προηγούμενη πρακτική και θεωρητική άσκηση, εμπειρία και μαθητεία. Πολλά παραδείγματα από την ιστορία συνηγορούν προς αυτή την κατεύθυνση, θα υπενθυμίσει ο Πλούταρχος. Ο Αριστείδης (ο «δίκαιος») «μαθήτευσε» κοντά στον Κλεισθένη, ο Κίμων στον Αριστείδη, ο Πομπήιος στον Σύλλα, ο Πολύβιος στον Φιλοποίμενα, κ.λπ. Ασφαλώς, οι περιπτώσεις θα μπορούσαν να πολλαπλασιαστούν στην πορεία του χρόνου. Το συμπέρασμα είναι ότι ο πολιτικός δι-

δάσκεται, άρα και μαθαίνει, όχι μόνο με τα λόγια και τις αγορεύσεις στο δημόσιο βήμα, αλλά και από τα έργα, τις πράξεις και τη στάση απέναντι στα δημόσια πράγματα σε δυσμενείς, ιδίως, περιστάσεις -«ούτως ο πολιτικός ου λέγων μόνον ουδ' υπαγορεύων έξωθεν αλλά πράττων τα κοινά και διοικών επευθύνει τον νέον» (790 F).

Η συνεργασία, μάλιστα, των νεοτέρων με τους πρεσβυτέρους και ο συνδυασμός των αρετών και των ικανοτήτων τους αποδεικνύεται πως είναι και η επωφελέστερη μέθοδος για τη διατήρηση και την ευημερία της πολιτείας. Ιδίως στο μέτρο που καθίσταται δυνατόν να εναρμονισθεί και να εξισορροπηθεί το πάθος και η ορμή των νεοτέρων με τη σύνεση και την επιφυλακτικότητα των μεγαλύτερων, το «διονυσιακό» με το «απολλώνιο» στοιχείο της συλλογικής ψυχής («μαινόμενον θεόν ετέρω θεώ νήφοντι», 791 C). Πράγμα που θα οδηγήσει σε καλύτερη σύνθεση και συνύφανση αντίρροπων τάσεων (συντήρησης, αφενός, και ανανέωσης, αφετέρου) προς όφελος της πολιτείας και του κοινωνικού συνόλου, γενικότερα.⁴

Συνάγεται, λοιπόν, ότι ένα πρόσθετο επιχείρημα υπέρ της «πρεσβυτικής πολιτείας», ήτοι της εξακολούθησης της συμμετοχής και δράσης των πρεσβυτέρων πολιτών και πολιτικών στην αντιμετώπιση των κοινών προβλημάτων, έχει να κάνει με την ανάγκη εκπαίδευσης και επιμόρφωσης των νεοτέρων -«των νέων ένεκα δει... πολιτεύεσθαι τον πρεσβύτην» (791 B).

2.6.: Πολιτεύεσθαι διά βίου

Η πολιτική δράση δεν αποτελεί ένα απλό επεισόδιο, ένα ειδικό ή παροδικό περιστατικό, ούτε έναν ενδιάμεσο ή μεταβατικό σκοπό στη ζωή του συνειδητού πολίτη. Είναι ένα διαρκές και αυτοτελές αγαθό, ένας σκοπός καθαυτός, που δεν εξαντλείται με την επίτευξη κάποιου επιμέρους σκοπού ή στόχου (λ.χ. την κατάληψη ορισμένου αξιώματος), αλλά συνιστά τρόπο ζωής του «πολιτισμένου» ανθρωπίνου όντος -«βίος ημέρου και πολιτικού και κοινωνικού ζώου» (791 C). Τουτέστιν, η πολιτική ζωή και δράση δεν αποτελεί 'εργαλειακό' μέσον ή ενδιάμεσο σκοπό, αλλά αυτοσκοπό και τελικό όσο και διαρκές αγαθό.

Κάτι ανάλογο συμβαίνει, θα υπαινιχθεί ο Πλούταρχος, με άλλες συναφείς ηθικές έννοιες ή κατηγορίες, όπως η αληθολογία, η δικαιοπραγία και η φιλοπατρία. Δεν αρκεί ότι αυτές οι αρετές και αξίες υπηρετήθηκαν και ασκήθηκαν κάποτε ή εφάπαξ. Το ζήτημα είναι αν τηρούνται και ισχύουν διαρκώς. Ο ειλικρινής και έντιμος άνθρωπος (ή/και πολιτικός) είναι τέτοιος όχι μόνον άπαξ ή κατά περίπτωση, αλλά εάν διαρκώς και απαρεγκλίτως ασπάζεται και εφαρμόζει αυτή την αρετή και αξία. Ανάλογα ισχύουν και για τη δικαιοσύνη και τη δικαιοπραγία, ήτοι τη συνειδητή και διαρκή αποφυγή της αδικίας, ή τη φιλοπατρία. Ο ισχυρισμός ότι υπήρξε κανείς κάποτε δίκαιος, φιλόπατρις ή ειλικρινής, δεν δικαιολογεί τη μετέπειτα εγκατάλειψη, τον παραμερισμό ή την παραβίαση αυτών των αρχών. Αν συμβεί το δεύτερο, μάλλον ούτε το πρώτο ίσχυε ποτέ σε βάθος και κατά τρόπο σταθερό. Το δύσκολο, όσο και αναγκαίο, από ηθικής σκοπιάς, δεν είναι να είναι κανείς άπαξ καλός και αγαθός, αλλά να παραμείνει σταθερά σε αυτή την αντίληψη και στάση -«ου γαρ χαλεπόν το γενέσθαι εσθλόν, [...] αλλά το έμμεναι», θα γράψει ο Πλάτων στον *Πρωταγόρα* (340 c).

⁴ Τούτο είναι κάτι που ασφαλώς θα δεχόταν ο Πλάτων στο πλαίσιο του δικού του «υφαντικού» υποδείγματος πολιτικής ηγεσίας, το οποίο εκθέτει στον *Πολιτικό* του (βλ., συναφώς, Μακρυδημήτρης, 2015: 145 επ.).

Ανάλογα ισχύουν, θα υποστηρίξει σθεναρά ο Πλούταρχος, και για τη διάθεση για πολιτική δράση, το «πολιτεύεσθαι». Πρόκειται για ψυχική αρετή που καταλαμβάνει το σύνολο της ψυχής και εκτείνεται σε όλη τη διάρκεια του βίου του συνετού και συνειδητού πολίτη και πολιτικού· μια διάθεση και στάση ζωής, που δεν εξαντλείται ούτε αναλώνεται στην κατάληψη και άσκηση ορισμένου πολιτικού ή διοικητικού αξιώματος. Ο πολίτης ως εκ της φύσεώς του είναι ένας εν δυνάμει και ενεργεία πολιτικός καθ' όλη τη διάρκεια του βίου του· και όπως δεν χωρεί ούτε είναι εφικτή παραίτηση ή απομάκρυνση από την ιδιότητα του πολίτη, έτσι δεν νοείται παραίτηση και απομάκρυνση από την ιδιότητα, τη διάθεση και προθυμία να υπηρετήσει την πολιτεία και το δημόσιο συμφέρον του πολιτικού.

Συνάγεται, λοιπόν, ότι ο πολίτης είναι πάντοτε ένας εν ετοιμότητι και εν εφεδρεία πολιτικός. Μπορεί, μάλιστα, αυτή η εμπρόθετη στάση και διάθεση του πολίτη να αποδειχθεί κάποτε πολύτιμη στον εν ενεργεία ή εν αρχή και ηγεσία πολιτικό, όταν πρόκειται να λάβει κρίσιμες αποφάσεις. Έτσι, απλοί πολίτες που διετέλεσαν κάποτε κορυφαίοι πολιτικοί, μπορεί να εξακολουθούν να είναι χρήσιμοι στην πολιτεία με τη συμβουλή και το παράδειγμά τους· όπως και πολίτες, που μολοντί δεν άσκησαν οι ίδιοι κορυφαία αξιώματα, συνέδραμαν ουσιαστικά εκείνους που τα άσκησαν.

Όταν ο βασιλεύς Άγιος της αρχαίας Σπάρτης, όπως αναφέρει στο Ε' βιβλίο των *Ιστοριών* του Θουκυδίδη, σχεδίαζε να εμπλακεί σε μια πολεμική σύρραξη από δυσμενή θέση, ένας από τους γεροντότερους στο στράτευμα πολίτες-οπλίτες τον απέτρεψε λέγοντάς του ότι «το κακό (της προηγούμενης καθυστέρησής και αδράνειάς του) δεν θεραπεύεται με ένα άλλο κακό» (ήτοι την απερισκεψία αυτού του παράτολμου εγχειρήματος) -«των πρεσβυτέρων τις επεβόησεν [...] ότι διανοείται κακόν κακώ ιάσθαι» (797 B). Ο Άγιος δεν αγνόησε αυτή τη συμβουλή, αλλά διαπιστώνοντας την ορθότητά της απέφυγε τη συμπλοκή που ίσως απέβαινε ατυχής για το στράτευμά του.

Εξάλλου, ο Ρωμαίος στρατηγός Σκιπίων, σημειώνει ο Πλούταρχος, είχε σχεδόν πάντοτε δίπλα του ως σταθερό σύμβουλο και συνεργάτη τον Γάιο Λαίλιο· ενώ κι ο ίδιος ο Κικέρων αναγνώριζε δημοσία ότι «τα κάλλιστα και μέγιστα των συμβουλευμάτων» (797 D), με τα οποία συνέβαλε στην ανόρθωση και ακμή της πατρίδας του, τα συνέθεσε («συνθείναι») με τη συνεργασία και τη συνδρομή του φιλοσόφου Ποπλίου Νιγιδίου.

Κοντολογίς, η υπηρεσία της πατρίδας και η πολιτική δράση συνιστούν διαρκή μέριμνα και φροντίδα, που αφορά κάθε πολίτη και πολιτικό είτε κατέχει κάποιο δημόσιο αξίωμα είτε όχι,⁵ είτε βρίσκεται σε νεανική είτε σε πιο προχωρημένη ή πρεσβυτική ηλικία. Όπως θα περιέθαλπε κανείς τον γέροντα γονιό του, ακόμα και αν αυτός ή αυτή ασθενούσε επί μακρόν, κατά μείζονα λόγο οφείλει ο πολίτης και βέβαια ο πολιτικός να υπηρετεί και να συνδράμει από οιαδήποτε πολιτική θέση ή αξίωμα την πατρίδα του. Μάλιστα, τούτη η θεμελιώδης υποχρέωση και αποστολή δεν εκπίπτει ούτε παύει ποτέ να ισχύει. Γιατί η πατρίδα ή η μητρίδα, όπως την αποκαλούσαν οι αρχαίοι Κρήτες, μπορεί να είναι αιωνόβιος («πολυχρόνιος μὲν εστιν»), αλλ' έχει δικαιώματα παλαιότερα και ισχυρότερα από αυτά των γονέων· έχει συνάμα ανάγκη από τη διαρ-

⁵ Ο κορυφαίος Θηβαίος στρατηγός (όσο και φιλόσοφος) Επαμεινώνδας, σημειώνει επιδοκιμαστικά ο Πλούταρχος, υπηρέτησε την πατρίδα του πολύ ουσιαστικά όχι μόνο από τη θέση του ηγήτορα και του αξιωματούχου, αλλά και από αυτή του απλού πολίτη («μηδέ στρατηγούντος μηδέ άρχοντος», 797 A-B).

κή φροντίδα, την επιμέλεια και την υποστήριξη των τέκνων της -«αλλ' αεί πολυωρίας δεομένη και βοηθείας και φροντίδος επισπάται και κατέχει τον πολιτικόν» (792 F).

Ο Πλούταρχος θα ολοκληρώσει αυτή την ενότητα του υπομνήματός του προσφεύγοντας σε μια άλλη τολμηρή μεταφορική εικόνα, την οποία αντλεί από την *Πατρόκλεια* του Ομήρου. Πρόκειται για τη στιγμή εκείνη που ο Αχιλλέας ρωτά τον αγαπημένο του φίλο γιατί λυπάται για τους Αχαιοούς και περιφέρεται γύρω του κλαψουρίζοντας, σαν μικρό κοριτσάκι που τραβάει τη μάνα του από το φόρεμά της εκλιπαρώντας για την προσοχή και την αγκαλιά της («ειανού απτομένη και τ' εσσύμενον κατερύκει», *Ιλ.* Π 9). Την πατρίδα και την πολιτεία μας πρέπει να την αντιλαμβανόμαστε καμιά φορά, μοιάζει να υπαινίσσεται εδώ ο Πλούταρχος, όχι μόνο σαν τον υπερήλικα και άρρωστο γονιό μας, αλλά και σαν το μικρό και ανήμπορο τέκνο μας, που έχει ανάγκη, δικαιούται και διεκδικεί την προσοχή, τη φροντίδα και την αγάπη μας για 'κείνο.

2.7.: Προσωδά πρεσβύταις πολιτεύματα

Αν γίνει δεκτό επί της αρχής ότι δεν πρέπει να εμποδίζονται υποχρεωτικά οι πρεσβύτεροι πολίτες και πολιτικοί από τα δημόσια αξιώματα και τις αρχές και να αναγκάζονται να τα εγκαταλείπουν, το ερώτημα που εγείρεται κατόπιν είναι ποια από αυτά είναι κατάλληλα και πρόσφορα «τοίς τηλικούτοις». Σπεύδει δε ευθύς εξαρχής ο Πλούταρχος να διευκρινίσει ότι τα καθήκοντα που αναλαμβάνουν πολίτες αυτής της ηλικίας δεν θα πρέπει να είναι ούτε απρεπή ούτε υπέρογκα σε βάρος και σωματική δυσκολία -«μηδέν απρεπές μηδέ βαρύ τω γήρα προσάξωμεν αγώνισμα» (793 A). Πολλώ δε μάλλον που υπάρχουν πολλά δημόσια αξιώματα και λειτουργήματα προσιτά και «μετά του πρέποντος ήθους», τα οποία αρμόζουν σε πολίτες και πολιτικούς πρεσβυτικής ηλικίας.

Κατ' εφαρμογήν αυτής της κατευθυντήριας αρχής, οι πρεσβύτεροι των πολιτών ή/και πολιτικών θα πρέπει να λαμβάνουν υπόψη δύο βασικές προϋποθέσεις για την τυχόν ανάληψη από μέρους τους δημοσίων καθηκόντων και αξιωμάτων. Πρώτον, να μην παρεμβάλλονται και να μην αναμιγνύονται σε όλα τα ζητήματα· τούτο δεν είναι ορθό για κανέναν, σύμφωνα με πάγια πλατωνική αρχή της δικαιοσύνης,⁶ αλλά είναι πολύ χειρότερο, όταν συμβαίνει, στους μεγαλύτερους. Όχι μόνο γιατί θα δυσκολεύονται να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις αυτής της πολυδιάσπασης, της απληστίας και του συγκεντρωτισμού, αλλά και γιατί θα επισύρουν τη δυσαρέσκεια και τη δυσφορία των νεότερων, που αισθάνονται να τους στερούνται δυνατότητες και προοπτικές, ώστε να μπορέσουν να διακριθούν και οι ίδιοι.

Κατά τη δεύτερη, όσο και συναφή, συνθήκη για την εύλογη και πρόσφορη αξιοποίηση των πρεσβυτέρων πολιτών και πολιτικών, αυτοί οφείλουν να διαθέτουν τον χρόνο, την ενέργεια και την προσφορά τους μόνο για τις σοβαρότερες και πιο σημαντικές δημόσιες υποθέσεις και υπηρεσίες της πολιτείας (όπου «μέγα το κινδυνευόμενόν εστι», 794 D), αφήνοντας για τους άλλους εκείνα που έχουν μικρή ή δευτερεύουσα σημασία («τα μικρά και φαύλα», 793 F). Ο πρεσβύτε-

⁶ Το νόημα της δικαιοσύνης συνδέεται, από οργανωτικής τουλάχιστον σκοπιάς, απαρεγκλίτως κατά τον Πλάτωνα με την τήρηση του κανόνα της οικειοπραγίας και τη συνειδητή αποφυγή της πολυπραγμοσύνης -«το τα αυτού πράττειν και μη πολυπραγμονείν δικαιοσύνη εστί», *Πολιτεία*, 433 a 9 - 10 (βλ., σχετικά, Μακρυδημήτρης, 2015: 147 επ.).

ρος οφείλει να μην ασχολείται με αυτά που δεν είναι απολύτως αναγκαία για την πολιτεία, αλλά να εστιάζει την προσοχή και τη συμβολή του στα κρίσιμα, τα μείζονα και αναγκαία -«εν δε τοις μεγάλοις αυτός αγωνιείται προθύμως».

Αποφεύγοντας να δαπανούν το ηθικό και πνευματικό τους κύρος και την αξιοπιστία σε ζητήματα τρέχουσας ή και δευτερεύουσας σημασίας, ο Πλούταρχος παρακινεί τους πρεσβύτερους πολίτες και πολιτικούς να εγκύπτουν μόνο στα σοβαρότερα και πιο επισφαλή δημόσια προβλήματα («τοις αξίοις σπουδής φυλάξομεν εαυτούς»). Τους προτρέπει, μάλιστα, να το πράττουν αυτό όχι με ιδιαίτερη σπουδή, βιασύνη και βουλιμία, αλλά μάλλον διστακτικά, μετά από περίσκεψη και επιφυλάξεις, και αφού εκτιμήσουν ότι είναι απολύτως αναγκαία η συμβολή και η παρουσία τους σε αυτό το αξίωμα ή τη σχετική δραστηριότητα: «δει δε και ταύτας μη διώκειν τας τιμάς αλλά φεύγοντας άρχειν» (794 B). Διαφορετικά, αν ασχολούνται με όλους και με όλα, επιδιώκοντας την προβολή και την κολακεία, καταλήγουν να μην προσφέρουν παρά θέαμα οικτρό και ανάξιο ζήλου («άζηλον»), δυσάρεστο και απωθητικό (794 A).

Αντιθέτως, «ο πολιτικός, αν έχη νουν» (793 F), θα εστιάζει την παρέμβαση και την άσκηση της επιρροής του στα κύρια και ουσιώδη ζητήματα, διακινδυνεύοντας, τότε, ακόμα και την ήδη κλονισμένη υγεία του, εφόσον τούτο κριθεί αναγκαίο. Ως χαρακτηριστικό παράδειγμα αναφέρεται εν προκειμένω η εντυπωσιακή παρέμβαση του Ρωμαίου συγκλητικού Άππιου Κλαύδιου· αυτός, μολονότι τυφλός και υπερήλιξ, όταν άκουσε ότι η πατρίδα του ετοιμαζόταν να προβεί σε ταπεινωτική συνθηκολόγηση (με τον βασιλέα Πύρρο της Ηπείρου), ζήτησε να τον μεταφέρουν στο Καπιτώλιο. Εκεί είπε στους συγκεντρωμένους συγκλητικούς ότι, ενώ προηγουμένως στενοχωριόταν για την απώλεια της οράσεώς του, τώρα εύχεται να είχε χάσει και την ακοή του, ώστε να μην είναι σε θέση να ακούσει τα εξευτελιστικά και άσχημα νέα, τα οποία θα οδηγούσαν σε ταπείνωση της Ρώμης. Εν μέρει επιτιμώντας και εν μέρει διδάσκοντας αυτούς με το θάρρος και την παρρησία του, («εκ δε τούτου τα μεν καθαψάμενος αυτών τα δε διδάξας και παρορμήσας», 794 E), σημειώνει ο Πλούταρχος, κατάφερε να τους μεταπείσει και να τους παρωθήσει προς μια πιο περήφανη και αξιοπρεπή στάση.

2.8.: Διακριτική παρουσία

Οι πρεσβύτεροι πολίτες και πολιτικοί θα πρέπει μεν να ενεργούν κατά τρόπο συμβουλευτικό ή ενισχυτικό προς τους νεότερους, αλλά ν' αποφεύγουν, συνάμα, να παρεμβαίνουν και ν' ανακατεύονται συνεχώς ακόμα και για ζητήματα ήσσονος σημασίας («τα γλίσχρα και διακονικά», 795 A). Οφείλουν να εστιάζουν το ενδιαφέρον και την παρουσία τους, κατά τρόπο μάλιστα διακριτικό, μόνο σε θέματα μείζονος και πρωτεύουσας σημασίας και αξίας για την πολιτεία και το κοινωνικό σύνολο.

Ειδικότερα, ενδείκνυται και αποτελεί καθήκον των πρεσβυτέρων να παρεμβαίνουν στις περιπτώσεις εκείνες που οι νεότεροι ξεπερνούν το μέτρο («εάν δ' υπερβάλλη το μέτριον», 795 A), αλλά πάντοτε με ήπιο τρόπο και ευγενικό («ηπίως και μετ' ευμενείας»), μένοντας συχνά σιωπηλοί και αφήνοντας τους νεότερους να κινηθούν με σχετική άνεση, ελευθερία και δημιουργικότητα. Σκοπός είναι να εμπνέουν και να ενισχύουν το φρόνημα και το ενδιαφέρον τους «προς τα καλά» (795 C)· όχι να ψέγουν και να επιπλήττουν και μάλιστα δημοσία, πράγμα που πλη-

γώνει και ταπεινώνει τον αποδέκτη τέτοιων «συμβουλών», οι οποίες συνήθως παράγουν τα ακριβώς αντίθετα αποτελέσματα. Πιο πειστική είναι η κατ' ιδίαν, διακριτική και φιλική συμβουλευτική αρωγή, όπως ακριβώς κάνει ο προπονητής προς τον αθλητή, ο δάσκαλος της ιππασίας προς τον εκπαιδευόμενο ιππέα («ώσπερ οι διδάσκοντες ιππεύειν, εν αρχή χειροήθη και πράον επιβήναι τον δήμον», 795 C).

Αν μάλιστα ο νέος κάποτε χάσει το θάρρος του, σφάλλει και λιγοψυχήσει, ο πρεσβύτερος οφείλει να τον εμπυχωσει και να τον ενθαρρύνει. Όπως ακριβώς έκανε, αναφέρει ο Πλούταρχος, ένας ανώνυμος πρεσβύτερος στην Εκκλησία του Δήμου των Αθηναίων, που πλησίασε τον απογοητευμένο από μια δημόσια αγόρευσή του ρήτορα Δημοσθένη («εκπεσόντος εν τω δήμω και βαρέως φέροντος», 795 D) και τον παρηγόρησε λέγοντας πως επειδή, λόγω της ηλικίας του, είχε ακούσει κάποτε τον Περικλή να αγορεύει, η ομιλία του Δημοσθένη τού θύμιζε εκείνον! «Η φύση του λόγου σου, [είπε], μοιάζει με εκείνου και δεν πρέπει να κατηγορείς τον εαυτό σου, εάν οι άλλοι δεν το αντιλαμβάνονται αυτό ακόμα» -«ως εκείνω τ' ανδρί προσεεικώς την φύσιν ου δικαίως αυτού κατέγνωκεν» (795 D). Μια τέτοια ενθάρρυνση ήταν πολύτιμη για να στερεώσει και να ανυψώσει το ηθικό του Δημοσθένη, ώστε να καταστεί ακόμα καλύτερος δημόσιος άνδρας και αγορητής στο μέλλον, όπως και έγινε.

2.9.: Στάδια του πολιτικού

Ο «πλήρης πολιτικός» («ο τελέως πολιτικός ανήρ», 795 E), σημειώνει σε μια από τις τελευταίες ενότητες της πραγματείας του ο Πλούταρχος, διέρχεται τρία στάδια ή φάσεις στο ξετύλιγμα της δημόσιας δράσης και της πολιτικής σταδιοδρομίας του. Κατά την πρώτη, διδάσκεται και μαθαίνει όσα πρόκειται στο μέλλον να πράξει, κατά τη δεύτερη, ασκεί και εφαρμόζει όσα έμαθε, αλλά και εμβαθύνει ακόμα περισσότερο στα «μυστικά» της πολιτικής τέχνης και πράξης· ενώ κατά την τρίτη και έσχατη φάση ή στάδιο της ζωής του, διδάσκει και μυσταγωγεί άλλους στην απαιτητική και σύνθετη αυτή τέχνη και επιστήμη της πολιτικής -«τα μεν πρώτα μανθάνων έτι πολιτεύεται και μουόμενος τα δ' έσχατα διδάσκων και μυσταγωγών» (795 E).

Κάτι ανάλογο ισχύει όχι μόνο για τους κορυφαίους πολιτικούς ηγήτορες, θα σημειώσει ο Πλούταρχος, μα και για κάθε συνειδητό και ώριμο πολίτη. Υπενθυμίζει, μάλιστα, στον συνομιλητή του ότι ο σπουδαίος νομοθέτης και θεμελιωτής της Σπαρτιατικής πολιτείας, ο Λυκούργος, ζητούσε από τις νεότερες γενιές των πολιτών («είθισε τους νέους») να αντιμετωπίζουν τον κάθε πρεσβύτερο πολίτη ως νομοθέτη και ερμηνευτή των ηθών και εθίμων της πολιτείας τους -«παντί πρεσβύτερη καθάπερ νομοθέτη πειθομένους διατελείν» (795 F).

Οίκοθεν νοείται ότι ανάλογη στάση αναμένεται ότι θα υιοθετούσαν και θα τηρούσαν έναντι των νέων και οι πρεσβύτεροι πολίτες και πολιτικοί, που είχαν τη φήμη ότι «γερνούσαν ευχάριστα» («κάλλιστα γηρώσιν») στη Λακεδαίμονα. Εκείνο που εννοούσαν, διευκρινίζει ο Πλούταρχος, δεν είναι ότι δαπανούσαν τον χρόνο τους μένοντας άπραγοι και ενδίδοντας μόνο σε ευωχίες και απολαύσεις υλιστικού χαρακτήρα, αλλά ότι λειτουργούσαν ως ενεργά πρότυπα ήθους και ως παιδαγωγοί ευπρέπειας, κοσμιότητας και σθένους για τους νέους, οι οποίοι σέβονταν και εκτιμούσαν τους μεγαλύτερους δείχνοντας προς αυτούς φόβο αλλ' όχι φθόνο.

Τούτο το πάθος (ο φθόνος), καταλήγει ο Πλούταρχος, που είναι για όλους βλαβερό και απαίσιο, όταν απαντά στους μεγαλύτερους φαίνεται να είναι όχι απλώς ανάρμοστο και απρεπές, αλλά «και άγριον και αγεννές» (796 A). Ο πρεσβύτερος πολίτης και πολιτικός δεν είναι ορθό να καταπνίγει τους νεότερους, ούτε να αφαιρεί από αυτούς το θάρρος και την ορμή τους· αλλά να στηρίζει και να ενισχύει εκείνους που επιζητούν τη βοήθεια και τη συνδρομή του, όχι μόνο με τις συμβουλές και τις υποδείξεις του, αλλά δημιουργώντας τις κατάλληλες ευκαιρίες ώστε να μπορέσουν κι εκείνοι να αναδείξουν τις αρετές και τις ικανότητές τους. Αν παραστεί δε ανάγκη, να αναλαμβάνει αυτός (ο πρεσβύτερος) την ευθύνη για δυσάρεστες και επαχθείς επιλογές, που αποδοκιμάζονται από το πλήθος («μηδ' υποβάλλοντα θορύβοις, όχλων αγνωμονούντων αήθεις όντας», 796 C), αλλ' είναι χρήσιμες και επωφελείς για την πατρίδα και το γενικότερο καλό.

3. ΓΕΝΙΚΟ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Έχοντας αποδείξει την αναγκαιότητα, τόσο για τους ίδιους όσο και, κυρίως, για το κοινωνικό σύνολο και την πολιτεία, να μην εγκαταλείπουν οι πρεσβύτεροι πολίτες και πολιτικοί τα δημόσια αξιώματα και τις αρχές που κατέχουν, εφόσον οι δυνάμεις τους το επιτρέπουν, ο Πλούταρχος θα καταλήξει στο υπόμνημά του με την επισήμανση ότι ο αληθινά φιλόσοφος, φιλόπολις και ηγετικός πολιτικός ουδέποτε ασχολείται κατά τρόπο επιπόλαιο ή ως πάρεργο με τα κοινά -«φανερών είναι μη παρέργως προσέχοντα τοις κοινούς» (796 E). Αντιθέτως, ακόμα και όταν δεν φέρει πια ο ίδιος τα διάσημα κάποιου αξιώματος, δεν παύει να προσφέρει τις υπηρεσίες του («πολιτευόμενον αεί») με τη διαρκή μέριμνα και τη φροντίδα του συμβάλλοντας, ενθαρρύνοντας, συμπαραστεκόμενος -«παρόντα τη γνώμη και του πυνθάνεσθαι» (797 A).

Αποκρούεται, συνεπώς, η επιλογή της ιδιώτευσης και της αποχώρησης του πολίτη ή του πολιτικού από τη δημόσια σφαίρα· ακριβώς όπως ο Σωκράτης δεν εγκατέλειψε την φιλοσοφία καθ' όλη τη διάρκεια του βίου του, ακόμα και την έσχατη εκείνη στιγμή της τελευτής του -«και πίνων το φάρμακον, εφιλοσόφει», σημειώνει επιδοκιμαστικά ο Πλούταρχος (796 E). Κάτι το ανάλογο ισχύει και για την πολιτική δράση, τη μέριμνα και τη συνειδητή ενασχόληση με τα κοινά προβλήματα της πολιτείας· εξάλλου, «όμοιον δ' εστί τω φιλοσοφείν το πολιτεύεσθαι» (796 D), θα αποφανθεί επιγραμματικά. Όπως ο φιλόσοφος αφοσιώνεται διά βίου στη σκέψη και τον στοχασμό, έτσι και ο πολιτικός αφιερώνει την ύπαρξη και τη δράση του στην πολιτεία και το δημόσιο συμφέρον. Η ίδια η ζωή του και φυσικά οι αρετές και οι ικανότητές του παραμένουν πάντοτε «κτῆμα και μέρος» της πόλεως (797 E). Εφόσον η άσκηση της αρετής αποτελεί «ισόβιο καθήκον» και λειτούργημα των πολιτών, άρα και των πολιτικών *par excellence*,⁷ τα σπουδαία άνθη και οι καρποί της (ήτοι το πνεύμα δικαιοσύνης, η φρόνηση, η παρρησία και η ευψυχία), όταν φτάσουν στην ευόδωση και την ακμή τους κατά την πρεσβυτική ηλικία, είναι σφάλμα να αποστερούνται από το κοινωνικό σύνολο, το δημόσιο συμφέρον και την πολιτεία. Οφείλουν, συνεπώς, οι πολίτες, που είναι έμπλεοι αυτών των αρετών, να είναι ολοκληρωτικά και αποφασιστικά στραμμένοι και δοσμένοι στη δημόσια υπηρεσία έως το τέλος.

⁷ Όπως πρέσβευε ο Λυκούργος, «μέχρι γήρωσ ασκείτ' αν αρετή» (Ξενοφών, *Λακεδαιμονίων Πολιτεία*, X).

Πηγές

- Diels H.-W. Kranz (1974), *Die Fragmente der Vorsokratiker*, Erster-Zweiter Band, Germany: Weidmann.
- Θουκυδίδη (2011), *Ιστορία*, εισ. - μετ. - σημειώσεις Ν.Μ. Σκουτερόπουλος, Αθήνα: εκδ. Πόλις.
- Μακρυδημήτρης Αντ. (2015), *Είναι Ηθική η Πολιτική; Και άλλα Ερωτήματα*, Αθήνα - Θεσσαλονίκη: εκδ. Σάκκουλα.
- Makrydemetres Anth. (2014), "Leadership and Citizenship in Plato's *Politicus*", σελ. 119-126 σε P.M. Kitromilides, ed. *Athenian Legacies, European Debates on Citizenship*, II *Pensiero Politico*, Biblioteca 34, Firenze: Leo. S. Olschki.
- Makrydemetres Anth. (2017), "On Elders' Statesmanship. A view from Greek Antiquity", σελ. 419-439 σε Al.-St. Antoniou, R.J. Burke and Sir Cary L. Cooper, CBE, eds, *The Aging Workforce Handbook: Individual, Organizational and Societal Challenges*, Bingley: Emerald.
- Ξενοφών (2015), *Οικονομολόγος και Πολιτειολόγος*, Αθήνα: εκδ. Ζήτρος, Το Βήμα.
- Πλάτων (2002), *Πολιτεία*, εισ. - μετ.- ερμ. σημειώματα Ν.Μ. Σκουτερόπουλος, Αθήνα: εκδ. Πόλις.
- Πλούταρχος (1995), *Ηθικά*, τόμ. 20, Αθήνα: εκδ. Κάκτος.
- Plutarch (1936), *Moralia*, vol. X, The Loeb Classical Library, Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- Σταματάκου Ι. Δρ. (1956), *Πλουτάρχου – Ει πρεσβυτέρω πολιτευτέον*, Αθήνα: ΟΕΣΒ.